

ISKOLAI KÖZÖSSÉGI SZOLGÁLAT – FENNTARTHATÓSÁG ÉS MINŐSÉG DILEMMÁJA A KÖZNEVELÉSBEN

BODÓ MÁRTON

Bevezetés

A nemzetközi mérésekben a TIMSS¹ és a PIRLS tananyagközpontú, hagyományosan jó teljesítményt mérő értékeléseivel szemben a PISA mérések magyar eredményei sokkolták a hazai közvéleményt. A magyar diákok eredményei a gyenge vagy átlagos alatti kategóriában szerepeltek. Ez a mérés az életszerű szituációkba ágyazott feladatmegoldó képességet vizsgálja, nem a tantárgyi tudást, s ez új kihívást jelent az iskolarendszerek számára. Mindezek ismeretében érdekes megvizsgálni az Iskolai Közösségi Szolgálat programot a fenntarthatóság és a minőség összefüggésrendszerében.

A nemzetközi és hazai köznevelési trendek

Nemzetközi tendenciák és mérések szerepe az oktatás világában

A magyar 15 éves tanulók már a hatodik alkalommal vettek részt ilyen vizsgálatban. A 2015-ös utolsó felmérésben éppen 72 oktatási rendszerben iskolába járó mintegy 29 millió 15 éves tanuló teljesítményét reprezentálták. A magyar válaszadó 5659 tanuló négyötöde

---

¹ Az oktatás nemzeti hatáskörben van, így közvetlenül az Európai Unió intézményrendszere nem tud hatni a tagállamok oktatáspolitikájára.

a kilencedik évfolyam diákjai közül került ki. A diákok első ízben a feladatokat számítógépen oldották meg teljes egészében.

A magyar 15 éves diákok 477 pontos átlageredményt értek el a PISA2015 természettudományi tesztjén, és ezzel 2012 után második ízben teljesítettek rosszabbul az OECD-országok átlagánál. Eredményük az olasz, litván, horvát és izlandi diákokéval egyenértékű, és jobb Izraelnél. A 477 pontos átlageredmény a 35 OECD-tagország rangsorában a 27–29., a mérésben részt vett 70 ország között pedig a 34–39. legjobb eredmény. (PISA2015 2016)

A mindhárom területen (természettudomány, matematika és szövegértés) kiemelkedő képességű tanulók száma Szingapúrban 13,7%, Magyarországon 2,1%, ami elmarad a cseh, lengyel kortársak számarányától (3,9 és 4,0), míg megelőzi a szlovák diákok 1,4%-os számarányát. Hasonló az elmaradásunk a valamilyen területen a három közül eredményes diákok számarányában is.

A közoktatás tartalmi fejlesztése és szabályozása szempontjából meghatározó nemzetközi tényező a tanítás-tanulás tartalmának standardizálása. A nemzetközi méréseknek jelentős standardizációs szerepük lehet, ha eredményeikből megfelelő következtetéseket vonunk le. A standard kialakítása egyszerre jelenti a központi irányítás szerepének növekedését a kerettantervi, tantervi tanmenetek egységesítésén keresztül, ugyanakkor az iskolák szintjén pedig az autonómia biztosítását, amelyre jó példa Finnország oktatási rendszerének felépítése.

Egész életen át tartó tanulás

Általános összefüggések tekintetében nemzetközileg az egyik legfontosabb kérdéskörre az egész életen át tartó tanulás vált. Ez nem egyszerűen a tanulás folytatását jelenti a munkába állást követően is, hanem egy újfajta látásmódot, amely a tanulás lehetséges céljainak bővülését hozza magával, nemcsak az ismeretek bővítése, frissítése, kompetenciák fejlesztése terén, hanem a demokráciára nevelés, a társadalmi kohézió szolgálatában is (FEHÉRVÁRI és mtsai 2011). Az egész életen át tartó tanulás jelenti ugyanakkor azt is, hogy az emberi képességek fejlesztése szélesebb kontextusban kap egyre inkább szerepet a gazdaságot erősítő tényezőként. Ennek értelmében hosszú távon a GDP meghatározó eleme az oktatás megfelelő színvonala, eredményessége. Az egyéni kompetenciafejlesztés a gazdaság motorjaként értelmezendő, és ehhez kell hozzárendelni a szükséges tartalmi és módszertani fejlesztéseket.

Országos Kompetenciamérések

A 6., a 8. és a 10. évfolyamos tanulók az ország összes iskolájának valamennyi telephelyén (feladatellátási helyén) ugyanabban az időpontban és azonos körülmények között, az arra

kiképzett felmérésvezetők irányításával és felügyeletével írják meg a felmérést. Ennek során egy kétszer 45 perc hosszúságú matematikai és egy kétszer 45 perc hosszúságú szövegértési tesztet oldanak meg. (OKTATÁSI HIVATAL 2018: 6)

2016-ban is ez történt. Az adatok a közoktatás teljesítményének időbeli alakulásában nem tanúskodnak semmilyen statisztikailag alátámasztható változásról. „A legnagyobb eltérés a 6. évfolyamos szövegértés esetében látható, ahol 2008-hoz képest 2011-re 35 ponttal csökkent az átlageredmény” (OKTATÁSI HIVATAL 2017). Mindezek azt mutatják, hogy a magyar köznevelési rendszer teljesítménye a diákokra vonatkoztatva nem mutat pozitív tendenciákat, hanem stagnál, illetve egyes esetekben még romlott is. Márpedig egy ország versenyképességének egyik legfontosabb mérőeszköze az oktatás helyzete.

Társadalmi integrációs törekvések

Egy további fontos említendő nemzetközi trend a társadalmi integrációra való törekvés. Ebben a tekintetben is kulcsszerepe van az oktatásnak. Magyarországon a társadalmi csoportok közötti nagy esélyegyenlőség leküzdése elsődlegesen megoldandó nehézség: a korai iskolaelhagyók integrálása, a különböző iskolák közti szakadék megszüntetése a mindenkori oktatáspolitikai prioritásai között szerepel. A nemzetközi mérések kapcsán a legrosszabb eredményt elérő tanulók felzárkóztatása lenne a cél. Ennek eszköze a differenciált kiscsoportos vagy egyéni felkészítés lehet.

Tudásfelfogások

Tudásfelfogások változásai

A technológiai változások hozták magukkal a tudásfelfogások változásait. Miként Pála Károly fogalmaz: a pedagógus sokszor abból indul ki, hogy „a tudás, ami az osztályteremben van, az a mi fejünkben van, és innen kell átvándorolnia másik 35 fejbe. Szó sincs róla, ott 36 fejben van tudás, és ez a 36 fejben lévő tudás nagyon sok helyről származik” (PÁLA 2008). Tehát megszűnt a pedagógus monopolizált helyzete a tudás tekintetében. Nagyon sokféle ismeret áramlik a diákok fejébe, a tanár elsődleges feladata az ismeretek rendszerezésének előmozdítása. Ebben a kontextusban különösen megnő a tanórán kívüli tevékenységek szerepe az oktatás folyamatában. Csapó Benő elemzi részletesen a különböző tudásfelfogások közti különbségeket. Kortól és társadalmi berendezkedéstől függően más és más elvárások fogalmazódnak meg az oktatással szemben, más és más értelmezést nyert a tudás az elmúlt századokban. Három elvárástípus jelent meg egyértelműen: a) az iskola

KORÁBBI	KORSZERŰ
☐ ismeretorientált	☐ képességorientált
☐ tanárorientált	☐ tanulóorientált
☐ irányított	☐ önálló
☐ receptív és reprodukzív	☐ produktív
☐ kognitív	☐ emocionális, pragmatikus
☐ passzív befogadás	☐ aktív elsajátítás

1. ábra: Tudásfelfogás változása az oktatásban

tanítson meg valamilyen tananyagot; b) művelje ki az értelmet; c) készítsen fel az iskolán kívüli, az iskola utáni életre (CSAPÓ 2000). Ezekre épül az oktatás megfogalmazott célok szerinti szerveződése: a diszciplináris tudás (a szakértelem), az értelem kiművelése, amely információ-feldolgozó, gondolkodási képességekre építő elem. Az iskolán kívüli életben hasznosítható tudás koncepció a praktikus tudást tekinti a műveltség alapjának.

Egy másik megközelítés szerint a magyar oktatási hagyományok elsősorban nem a tudást, hanem az ismereteket (deklaratív tudás) tekintik átadandó célnak, anélkül, hogy különbséget tennének az életre szólóan fontos ismeretek, eszköz jellegű ismeretek és a fölösleges lexikális elemek között, amelyek érdekesek lehetnek, de nem szükségesek (KOJANITZ 2010). A versenyképességet ma egy összetett műveltségfelfogás biztosíthatja, amely az alkalmazható tudáson alapul. Egy versidézet Petőfi Sándortól ennek éppúgy része, mint a környezettudatos látásmód. Három dimenzió találkozásáról van szó: a tananyagra továbbra is szükség van, de a képességfejlesztéssel és alkalmazhatósággal való harmóniában. Tehát nagyobb hangsúlyt kap az ismeretek rendszerezése és különböző helyzetekben való felhasználási képessége, mint az ismeret önmagában való értéke. Ez teszi értelmezhetővé a tartalomba ágyazott képességfejlesztés ma korszerűnek tekintett pedagógiai koncepcióját.

Az információs forradalom átalakította a hatékony tanítás alapelveit. A pusztán információ-továbbítás (alacsonyabb rendű gondolkodási sémák) helyett inkább az információfeldolgozó képesség („magasabb rendű gondolkodási sémák”) fejlesztésére kell hangsúlyt fektetnie ma a tanárnak. A frontális oktatással szemben előtérbe kerülnek az alternatív tanulási módok. A diákokat csoportos munkára, együttműködésre kell ösztönözni a tanórán. A pedagógusnak nem „szólista” szerepkörben kell megjelennie, ma sokkal inkább „pincér” és „karmester” a tanóra irányítója (ARATÓ 1994). Ez azt jelenti, hogy a csoportmunka előkészítése lesz a gyakorlat időigényes feladata, és az órai tevékenysége a tanárnak sok esetben a tevékenységek koordinációjára, értékelésére szűkül. Miként az óra irányítása, a tevékenységek megszervezése

kerül fókuszba, nem a frontális információk átadása. Végül arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ellenőrizhető és folyamatosan fejleszthető hatékonyság érdekében az oktatás folyamatának szerves részét képező, autentikus értékelési rendszert kell működtetni.

A tudás aspektusai

A következőkben a legfontosabb korábban használt oktatási stratégiákat, illetve a ma korszerűnek számító stratégiákat mutatjuk be, melyek között jól érzékelhető a szemléletváltás (1. ábra).

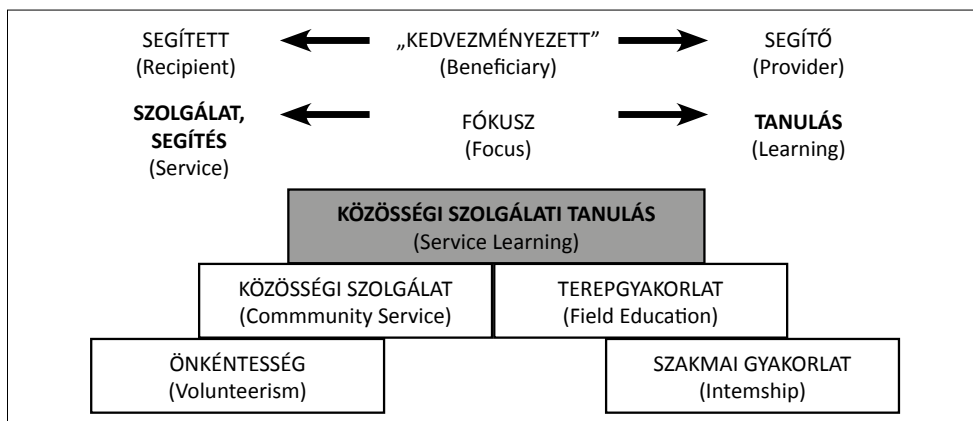
Az Iskolai Közösségi Szolgálat program

Az Iskolai Közösségi Szolgálat a köznevelési rendszerben

Az Iskolai Közösségi Szolgálat kompetenciafejlesztő jellege megkérdőjelezhetetlen. A kérdés inkább úgy vethető fel, hogy miközben az említett nemzetközi mérések és a kompetenciamérések is a korszerű tudás megszerzésének szolgálatában állnak, ugyanakkor viszont mintha az érettségi vizsgák mint legfőbb szabályozó, illetve a tanórák szervezése nem ebbe az irányba mutatnának. Az összhangot kellene megtalálni ezek között az elemek között. Saját szülői tapasztalatom is azt mutatja, hogy míg a középiskolai felvételi vizsgafeladatok kompetenciákat igyekeznek mérni, addig a tanórák nem ebbe az irányba, sokkal inkább a diákok lexikális ismereteinek megőrzése és nem a fejlesztése irányába mutat. Ennek alapja a tanári karok életkori sajátossága, a pedagógusi állomány elöregedése lehet (PEDAGÓGUS 2010).

A közösségi szolgálatban (2. ábra) mindazok az elemek megvannak, amelyek a korszerű tanulás aspektusai közé sorolhatják:

- *Képességorientált ismeretek* szerzéséhez segítik a diákokat. Ez azt jelenti, hogy csak olyan tevékenységekben vehetnek részt, amelyekhez előismeretekre nincs szükség, illetve segítő tevékenységekben gyakorolhatják magukat a hadisír gondozástól a kézműves foglalkozásokon át a közös szabadidős tevékenységekig, interaktív informatikaoktatásig időseknek vagy korrepetálásig náluk fiatalabbakkal.
- *A tevékenységek tanulóorientáltak* lehetnek, mert akár egyedül is végezhetik, de mindenképp kis csoportban, így a tevékenység kapcsán a saját igényeik, illetve preferenciáik is helyet kaphatnak. Sok olyan tevékenységben működhetnek közre, ahol önállóan felelősséget kell vállalniuk a végzett segítő tevékenységért: élelmiszer-adománygyűjtés, fogyatékkal élők kísérése, játék óvodás gyerekekkel, állagmegóvás keretei között kórházi váró kifestése, tűzfalak dekorációja, hajléktalanok étkeztetése.

2. ábra: A közösségi szolgálat tipizálása

Forrás: FURCO (1996), magyar fordítás KARLOWITS-JUHÁSZ (2017).

- Akkor éri el a program a legnagyobb hatásfokát, ha a diák megélheti, hogy valamit elvégzett, aminek látja az eredményét is. A *produktum jellegű tevékenységek* ebben segíthetnek. Ha a kézműves foglalkozás végén az óvodások kezükbe vehetnek egy hajtogatott karácsonyfadíszet, vagy az idősek megtanulják használni az e-mailt a diákok segítségével, vagy faültetés keretében megújul a park. Mindezek olyan tevékenységek, amelyek segítenek a diákoknak megélni az eredményesség, sikeresség érzetét, ami az iskola falai között ritkán jut számukra osztályrészül.
- A tevékenységek során érzelmek érik, és érzelmek születnek benne. A segített személyekkel való *kapcsolatépítés, az együttműködés* során óhatatlanul is érzelmi reakciókat vált ki a tevékenység a diákokból és a segített személyekből is.
- A tevékenységekben aktív módon vesznek részt a diákok, ami segíti a *személyiségfejlődésüket*, önismeretben való jártasságukat. Egyszerre tanulnak, és közben szolgálnak másoknak. A két elem egységét, a pedagógiai elemek hatékonyságát a magyar rendszerben a közösségi szolgálat hármass rendszere biztosítja, ami jelenti a maximálisan 5 órás felkészülést, minimum 40 órás tevékenységet és maximálisan 5 óra reflexiót (20/2012. EMMI rendelet). Így – bár nincs a tanórákba integrálva –, miként a service-learning esetén, mégis biztosított a tevékenységek önmagukon túlmutató jellege. Társadalmilag hasznos dolgok is születnek a tevékenységek nyomán: például 2017-ben 38 településen, 83 alkalommal, 648 diák részvételével került sor hadisír gondozásra az IKSZ keretében (MHM 2017). Az ilyen jellegű tevékenységek társadalmi haszna felmérhetetlen, nemcsak a hasznosság tekintetében, hanem az attitűdformálás vonatkozásában is: vegyük például a rendőrszolgálatot segítő IKSZ-es diákokat, a hajléktalanok, idősek, óvodások, fogyatékosokkal élő ellátásában tevékenykedőket és minden más területen feladatot ellátó diákok 50 órás működését.

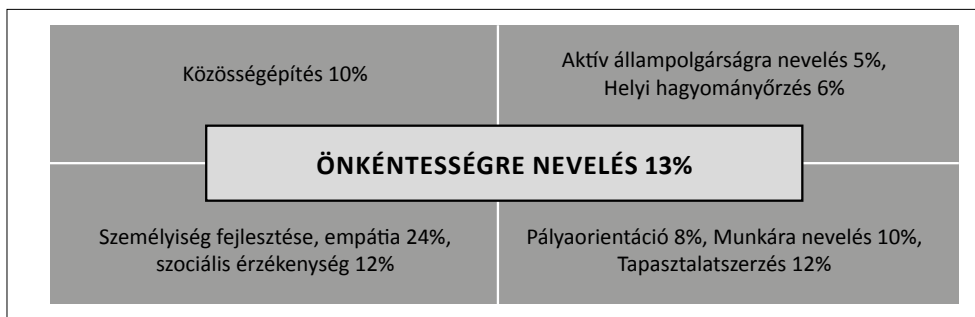
Miként Furco fogalmaz:

A diákok olyan gondosan eltervezett szolgálati tapasztalatokban való aktív részvétel által tanulnak és fejlődnek, amelyek megfelelnek az aktuális közösségi szükségleteknek, amelyek beépülnek a tantervbe, vagy más módon nyújtanak strukturált időt a reflexióra, és amelyek azáltal erősítik az iskolában tanultakat, hogy a tanulási folyamatot kiterjesztik a tantermen kívülre és a közösségre. (FURCO 1996)

Felmerülhet a kérdés, hogy az iskolák hogyan látják ezt a kérdést, illetve milyen célt tulajdonítanak a kötelezően bevezetett programnak.

AZ IKSZ céljai az iskolák visszajelzései alapján

Az Oktatási Hivatal 119 iskolát kérdezett meg a program céljáról (JELENTÉS 2017). A kapott válaszok nagyfokú szóródást mutatnak. Egyrészt ez jelentheti azt is, hogy az iskolák számos oldalról alátámasztották, hogy a program számukra az adott iskola arculatának megfelelően más és más szempontból lehet hasznos. Ugyanakkor az is látszik, hogy a nemzetközi trendek által képviselt aktív állampolgárságra nevelés területe az iskolai életben jelenleg csekély hangsúlyt kap. Ez akkor is elgondolkodtató, ha a hivatal jelentése nem tekinthető reprezentatívnak (3. ábra).²

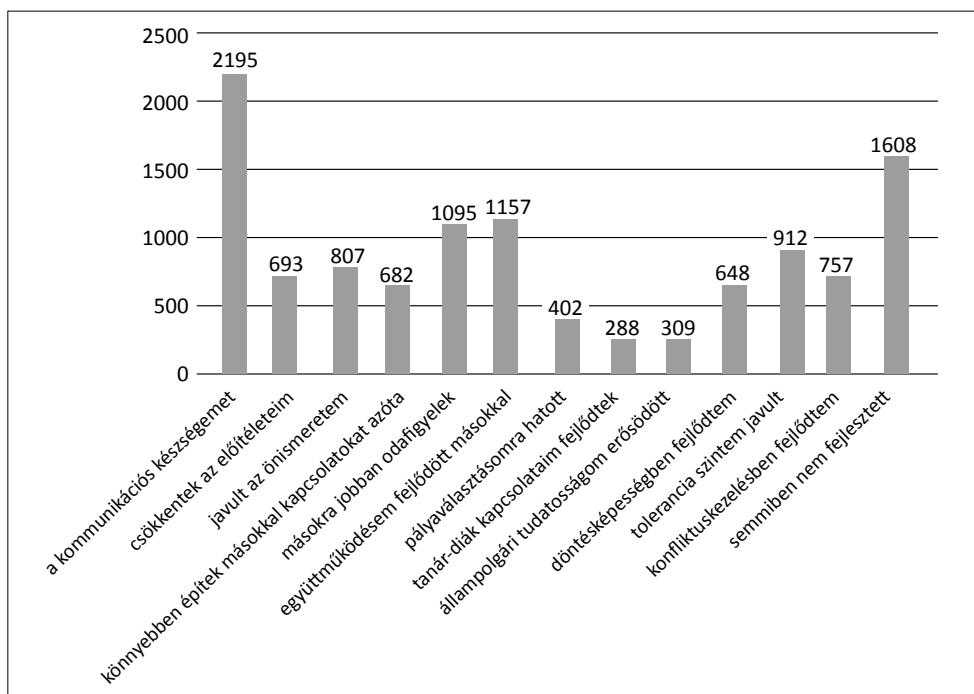

3. ábra: Az IKSZ intézményi céljai

AZ IKSZ céljai a diákok visszajelzései alapján (BODÓ és mtsai 2017)

Ha a diákokat kérdeztük a program hatékonyságáról (4. ábra), akkor sokféle kompetenciát jelöltek meg, amely szerintük az elvégzett tevékenységek alapján fejlődhetett. Első helyen a kommunikációs készségeket jelölték meg, majd az együttműködési készségeket,

² Az ábra a *Jelentés a közösségi szolgálat teljesítésének és dokumentálásának szakmai ellenőrzéséről*. Oktatási Hivatal, 2017. június 30. dokumentum adatainak másodelemzése alapján készült.

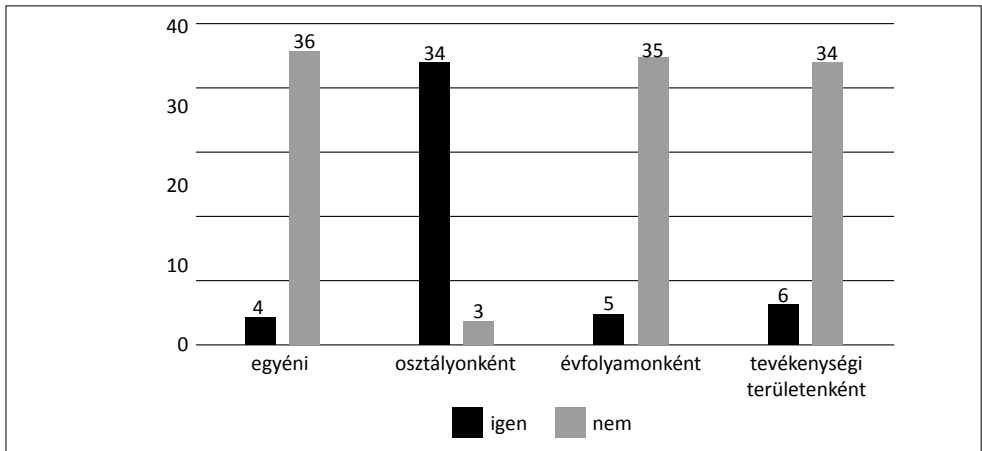
4. ábra: Milyen tulajdonságaidat, készségeidet fejlesztette a közösségi szolgálat? (Több válasz is megjelölhető!) 12–13. évfolyam. Forrás: EKE OFI (2017).

illetve a szociális érzékenység növelését. A megkérdezettek nem elhanyagolható hányada viszont azt jelezte, hogy semmiben sem fejlődött a tevékenységek révén. Ez ellentmond az eddig elmondottaknak, a válaszadók száma viszont kikerülhetetlen véleményként jelenik meg. A kérdéskör értelmezésében nagy segítséget jelentett, amikor a felkészítésre vonatkozó monitoring tapasztalatokat és a reflexióra kapott online kérdőív adatait összevetettük az itt leírtakkal.

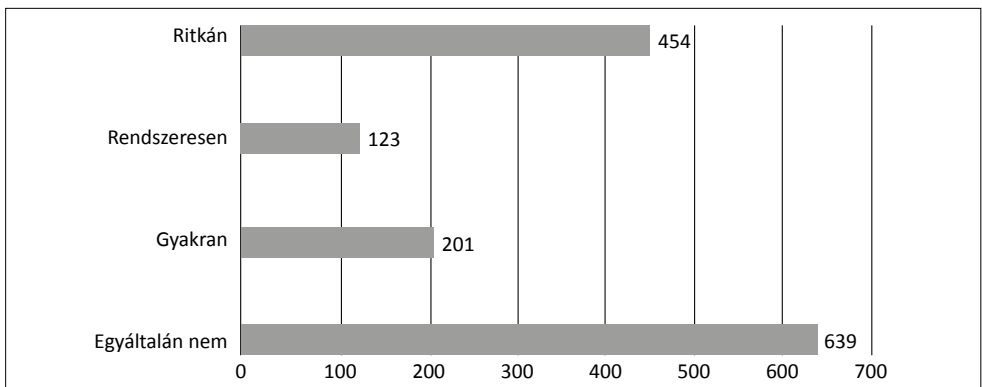
A támogató jellegű monitoring során az derült ki, hogy az iskolák igen kis hányadában történik személyre szabott felkészítés (5. ábra). Valójában osztályonként történik a feladat ismertetése, ami azt is jelenti, hogy nagyon kis hányadban tudják a diákokat a saját konkrét választott tevékenységükre felkészíteni, inkább általános tájékoztatót kapnak, ami kevésbé segíti őket feladatuk hatékony elvégzésében. A reflexió kapcsán hasonlóan érdekes visszajelzéseket kaptunk a diákoktól. A diákok jelentős része (45%) egyáltalán nem vett még részt reflexiós beszélgetésben, ami a pedagógia szempontjából éppúgy fontos, mint a felkészítő foglalkozások megszervezése (6. ábra).

Tehát a program bevezetése után hat évvel még a program legfontosabb elemei sem működnek az iskolák majdnem felében. Joggal tehető fel a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka. Hiszen mindenki számára köztudott, hogy ezek nélkül nem lesz pedagógiailag hatékony a közösségi tevékenység. Egyetlen érvényes válasz adható a kérdésre.

5. ábra: Mi a módja a felkészítésnek? (n=40) Forrás: EKE OFI (2017).

6. ábra: Végzős diákok kérdőíve: Reflexiók beszélgetések gyakorisága (n=1417) Forrás: EKE OFI (2017).

Az IKSZ a fenntarthatóság nézőpontjából

Az Iskolai Közösségi Szolgálat program jelenleg nem jelent kiadást az intézmények fenntartóinak, így az államnak, egyházi fenntartóknak, egyéb fenntartóknak sem. Ez a kijelentés csak akkor igaz, ha az iskolák fenntartói semmilyen módon nem támogatják a program megvalósulását, még közvetett módon a programot szervező koordinátor tanárokon keresztül sem. A jogszabályok³ lehetővé teszik a programok támogatását, de a támogatás

3 326/2013. (VIII. 30.) Kormányrendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról 17. § (2) Egyéb foglalkozás a tantárgyfelosztásban *tervezhető*, rendszeres nem tanórai foglalkozás, amely i) közösségi szolgálattal kapcsolatos foglalkozás.

elmaradását is azzal, hogy a tevékenységet szervező tanár elszámolhatja a felkészítést és feldolgozást tanórai keretek között. Bátran feltételezhetjük, hogy ahol a diákok úgy nyilatkoztak, hogy a felkészítés és a feldolgozás elmaradt, ott valójában a tevékenységek megszervezésével megbízott pedagógus e tevékenységeket idő és energia hiányában nem szervezi meg.

Korábbi kutatásunk egyik következtetése szerint:

A vezetői kérdőív adatai alátámasztják, hogy az iskolák nagy többségében a pedagógusok a közösségi szolgálat megszervezését teljes állásban megtartott 26 órájuk utáni tevékenységként végzik. A legtöbben a koordinátorok közül (58,2%) kerülnek ki, az osztályfőnökök 35,8%-a végzi ezt a feladatot, a legkisebb arányban az intézményvezetőket (3,7%) terheli a koordinátori feladat. Ebből az következik, hogy az IKSZ-program, ha a pedagógus leterheltsége felől vizsgáljuk, úgy tud hatékonyan működni, hogy vagy igazgatóhelyettesekre, intézményvezetőkre bizzuk a tevékenységek szervezését, vagy támogatást nyújtunk a koordinátorok, osztályfőnökök számára ahhoz, hogy kisebb leterheltség mellett végezzék. A monitori látogatások tapasztalata, hogy a 26 óra megtartása feletti sávban a pedagógus nem képes már az adminisztráción túl bármilyen tevékenységet végezni, de ez nem is várható el tőle. Így egyetlen menekülési útvonal marad a számára, hogy a szervezési feladatot átterheli a diákokra, a szülőkre, és ő csak a feladat adminisztratív részével foglalkozik, és nem szervezi meg a program felkészítő és reflexiót jelentő részét, az IKSZ így nem több számára kipipálandó adminisztratív feladatnál. (BODÓ 2016)

Valójában tehát a fenntarthatóságot azzal biztosítja a rendszer, hogy anyagi ráfordítással nem honorálja a tevékenység megszervezését. Így bár megszületnek azok a közösség számára hasznos tevékenységek, amelyek erősíthetik a társadalmi kohéziót, viszont a rendszer nem teszi lehetővé a pedagógiai szempontból elengedhetetlen feladatok ellátását, illetve ezek megvalósulása teljesen esetleges, nem a minőség irányába mutat. A feladat elvégzése leginkább a koordináló tanár teherbíró képességének és motiváltságának függvénye.

A holland állam 2015-ben oktatási rendszeréből azért vezette ki a közösségi szolgálathoz hasonló 30 órás társadalmi gyakorlat programját (Maatschappelijke stage), mert nem bizonyult fenntarthatónak, mivel túl sok pénzt emésztett fel a fogadó intézmények támogatása (BODÓ 2015). Mivel a hazai rendszerben a közösségi szolgálatot nem finanszírozza az állam, sajátos módon biztosítható a rendszer fenntarthatósága. Ebből következően kevésbé valószínű, hogy egy kormányváltás elsodorja a programot. Ugyanakkor ez azt is eredményezi, hogy a program ebben a formában nem tud korszerű pedagógiai eszközként társadalomformáló hatást kifejteni.

Befejezés

A jelenlegi köznevelésnek vannak előremutató elemei, ilyen a közösségi szolgálat is, de mivel nem tud beépülni hatékony pedagógiai eszközként a hétköznapi életbe, nem válthatja be a hozzá fűzött szemléletformáló reményeket. Hat is, meg nem is. Jelenleg működik is, meg nem is. Ami nem von le a társadalmi hasznosságából, csak a pedagógiai hatékonyságából.

Irodalom

- 326/2013. (VIII. 30.) Kormányrendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról 17. § (2)
- A nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról szóló 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet 45. A közösségi szolgálattal kapcsolatos rendelkezések 133.§ 5. bekezdés.
- ARATÓ László (1998): Az irodalomóra rétegei – Kölcsey Ferenc: Himnusz. In: SIPOS Lajos (szerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Pauz–Westermann, Celldömölk. 169–186.
- BODÓ Márton (2015): Az iskolai közösségi szolgálat és a nemzetközi gyakorlat. In: BODÓ Márton – MOLNÁR Karolina – UZSALYNÉ PÉCSI Rita: *Az Iskolai Közösségi Szolgálat bevezetésének tapasztalatai*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 26.
- BODÓ Márton (2016): A pedagógusszerep és az Iskolai Közösségi Szolgálat. *Kapocs*, 15. 69. 8.
- BODÓ Márton – MARKOS Valéria és mtsai (2017): Az Iskolai Közösségi Szolgálat a 9. és 12. évfolyamos diákok véleménye tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, 67. 9–10. 61.
- CSAPÓ Benő (2008): A taneszközfejlesztés megalapozása: a tudásról való tudás. In: SIMON Mária (szerk.): *Tankönyvdialógusok*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 11–21.
- EKE OFI (é. n.): *Összegző IKSZ Monitoring Jelentés*. (Megjelenés alatt.)
- FEHÉRVÁRI Anikó – IMRE Anna – TOMASZ Gábor (2011): Az oktatási rendszer és a tanulói továbbhaladás. In: BALÁZS Éva – KOCSIS Mihály – VÁGÓ Irén (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 133–196.
- FURCO, Andrew (1996): Service-learning: a balanced approach to experiential education. In: TAYLOR, B. and Corporation for National Service (eds): *Expanding Boundaries: Serving and Learning*. Corporation for National Service, Washington, DC. 2–6.
- JELENTÉS (2017): *Jelentés a közösségi szolgálat teljesítésének és dokumentálásának szakmai ellenőrzéséről*. Oktatási Hivatal, 2017. június 30. https://www.oktatas.hu/pub_bin/

- dload/kozoktatas/ellenorzesek/Jelentes_kozossegi_szolgalat_szakmai_ellenorzeserol_2017.pdf (*Letöltés ideje: 2018. március 31.*)
- KARLOWITS-JUHÁSZ Orchidea (2017): *A közösségi pedagógiai gyakorlat mint az iskolai közösségi szolgálat sikeres megvalósításának egyik tényezője*. XVII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Nyíregyháza, Községi szolgálat és fizetett munka a középiskolások körében szimpózium előadás, 2017. november 9.
- KOJANITZ László (2010): *Tankönyvpolitika, tankönyvkiadás és tankönyvhasználat a nagyvilágban*. Expanzió Humán Tanácsadó, Budapest. <http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvkutatasok> (*Letöltés ideje: 2018. március 31.*)
- MHM (2017): Magyar Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kapcsolatok és Hadisírgondozó Osztály személyes közlése.
- OKTATÁSI HIVATAL (2017): *Országos kompetenciamérés 2016. Országos jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest. https://www.kir.hu/okmfit/files/OKM_2016_Orszagos_jelentes.pdf (*Letöltés ideje: 2018. március 31.*)
- OKTATÁSI HIVATAL (2018): *Országos kompetenciamérés 2017. Országos jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/orszmer2018/Orszagos_jelentes_2017.pdf (*Letöltés ideje: 2018. május 1.*)
- PÁLA Károly (2008): A kompetencia alapú oktatás és a taneszközök. In: SIMON Mária (szerk.): *Tankönyvdialógusok*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 41–49.
- PEDAGÓGUS 2010 (2010): *Pedagógusok időmérleg vizsgálata. Kutatási zárójelentés*. http://www.tarki-tudok.hu/file/tanulmanyok/v_pedagogus2010_zarotanulmany.pdf (*Letöltés ideje: 2018. március 31.*)
- PISA2015 (2016): *Összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf (*Letöltés ideje: 2018. március 31.*)